

ЛЕКСИКА НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ У СЛОВНИКУ Б. ГРІНЧЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 13
УДК 811.161.2'374 "19"

Мигoliniнець О. Лексика народної медицини у словнику Б.Грінченка; 6 стор.;
Кількість бібліографічних джерел – 5; мова українська.

Анотація. У статті аналізується лексика народної медицини, яка зафіксована на сторінках "Словаря української мови" за редакцією Б.Грінченка. Звертається увага на семантичні групи цієї лексики, способи її подання у словнику.

Ключові слова: "Словарь української мови" за редакцією Б.Грінченка, народна термінологія, лексика народної медицини, семантичні групи, словникова стаття.

Summary. The article under consideration analyses the lexics of folk medicine, having been fixed in the "Ukrainian Language Dictionary", edited by B.Hrinenko. Much attention has been paid to semantic groups of this kind of lexics and the ways of their rendering in the dictionary.

Key words: Ukrainian Language Dictionary, folk terminology, the lexics of folk medicine, semantic groups, dictionary article.

Ім'я Б.Грінченка пов'язують не тільки з плідною працею на ниві літератури, етнографії, фольклористики, критики і публіцистики, але і з створенням першого ґрунтовного словника української мови, який цілком заслужено називають "Словником Грінченка". Як зазначає М.Пилинський, "цей словник має для української науки і культури таке ж неперехідне значення, як словник В.І.Даля для російської, словник Лінде для польської, словник Гебауера для чеської [2, 25].

"За своєю джерельною базою словник насамперед є фіксацією народнорозмовної та фольклорної мови, дібраної з різноманітних етнографічних матеріалів, земських та інших видань, а також записаної безпосередньо з уст народу. Орієнтація саме на народну основу словника, причому невиправдано вузько інтерпретовану, зберігалася і при використанні мови тогочасної української літератури" [3, 60].

У словнику найповніше була зафіксована лексика південно-східного наріччя, що особливо мало велике значення для західноукраїнської інтелігенції, для західноукраїнських письменників та вчених. Адже поява цього словника зміцнила позиції західноукраїнської інтелігенції, яка боролася за створення єдиної української літературної мови на східноукраїнській мовній основі [1, 95].

Досить широко представлена у словнику народна термінологія. У першу чергу це стосується ботанічної, зоологічної, сільськогосподарської, лексики народних ремесел, обрядів, частково інших, завдяки чому словник є одночасно цінним етнографічно-енциклопедичним довідником. Досить широко у ньому представлена українська фразеологія, усталені в народі форми привітання, віншування тощо. Багатий ілюстративний матеріал нерідко наповнений великою кількістю прислів'їв і приказок.

У полі нашого зору – лексика народної медицини, яка зафіксована на сторінках цього словника.

Подаючи цю лексику, Б.Грінченко використав такі матеріали:

– збірку Милорадовича "Народная медицина въ Лубенскомъ уѣздъ. Полтав. губ." Оттискъ изъ журнала "Кіевская старина" (1902);

– Етнографічних збірок етнографічної комісії НТШ;

– "Малорусскія народныя преданія и разказы" Михайла Драгоманова;

– "Знадобы до словаря южнорусского";

– "Словарець" доданий до статті "Знадобы для пізнання угорскоруских говорів" І.Верхратського;

– "Українські приказки, прислів'я і таке інше" М.Номиса (1864);

– 3 томи Етнографічних матеріалів, зібраних Б.Грінченком у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях (1895, 1896, 1899), та інші збірки.

Серед лексики народної медицини, зафіксованої у Словнику української мови за ред. Б.Грінченка, наявні такі семантичні групи:

1) назви на позначення захворювань: *хрипоти* "катар бронхів" [4, IV, 441], *задавліячка* "ангіна" [4, II, 33], *яду́ха* "задуха" [4, IV, 536], *дихави́ця* "т.с." [4, I, 385], *заду́ха* "т.с." [4, II, 37], *за́дих* "т.с." [4, II, 35], *уду́шия* "т.с." [4, IV, 321], *бі́льмo* "більмо" [4, I, 67], *ска́лка* "т.с." [4, IV, 130], *полу́да* "т.с." [4, III, 288], *борода́вка* "бородавка" [4, I, 87], *ві́сна* "віспа" [4, I, 241], *міху́рець* "водяний пузир" [4, II, 434], *кі́ла* "грижа" [4, II, 238], *боко́рва́н* "вид чиряка" [4, I, 83], *кі́р* "кір" [4, II, 245], *кашлю́к* "коклюш" [4, II, 228], *ли́шай* "лишай" [4, II, 366], *золоту́ха* "золотуха" [4, II, 179], *ску́ла* "нарив, прищ" [4, IV, 146], *пи́риц* "т.с." [4, III, 152], *плаксіви́ці* "хвороблива плаксивість у дітей" [4, III, 191], *госте́ць* "хронічний ревматизм у сугавах" [4, I, 318], *ламани́на* "т.с." [4, II, 342], *дурно́ха*, *дурни́чка* "черевний тиф" [4, I, 458], *перехі́д* "епілепсія" [4, III, 142], *о́пух* "пухлина" [4, III, 61], *охва́т* "хвороба: біль у попереку" [4, III, 78], *підві́й* "рід хвороби внаслідок вітру (за народ. звичаєм)" [4, III, 161].

під'язичниця "дитяча хвороба" [4, III, 185], пістрячка "шкірна хвороба" [4, III, 188], пліснявка "хвороба язика, молочниця" [4, III, 196], полуденниця "рід дитячої хвороби" [4, III, 288], полуночниця "т.с." [4, III, 289], обклад "дифтерія" [4, III, 12] та інші;

2) назви на означення симптомів захворювань: висипка "висип" [4, I, 185], осипка "т.с." [4, III, 66], кашель "кашель" [4, II, 228], бухікання "т.с." [4, I, 117], бабиця "біль у шлунку" [4, I, 14], работіння "шрам від віспи" [4, IV, 92], шрам "рубець на тілі" [4, IV, 512], рубець "т.с." [4, IV, 84], гуля, гудз "гуля" [4, I, 352], жовтяниця "жовтяниця" [4, I, 490], тіменія "бруд, який утворений від нечистот на тімені у немовлят" [4, IV, 265], маячення "марення" [4, II, 417], на́дха "відрижка з неприємним запахом" [4, II, 487], параліж, паралюш "параліч" [4, III, 96], парші, пархи "парші" [4, III, 99], шолуді "т.с." [4, IV, 508], шіпавка "свербіж" [4, IV, 498], синець "синець" [4, IV, 120], синяк "т.с." [4, IV, 121], жах "переляк" [4, I, 476], ляк "т.с." [4, II, 391], переполх "т.с." [4, III, 133], страх "т.с." [4, IV, 213], сма́га "сухість губ" [4, IV, 155], оті́к "гній (із нариву)" [4, III, 75];

3) назви осіб, пов'язаних з хворобами: кілавий, кілавець "який має грижу" [4, II, 238], короста́йка "жінка, хвора на коросту" [4, II, 287], безді́тниця "безплідна жінка" [4, I, 39], неплідниця "т.с." [4, II, 554], ялова "т.с." [4, IV, 540], поліжниця "жінка під час пологів" [4, III, 284], положжіння "т.с." [4, III, 286], породі́ля, породі́лля "т.с." [4, III, 345], гі́кавець, гі́кавий "заї́ка" [4, I, 282], заї́ка "т.с." [4, II, 43], недорі́ка "т.с." [4, II, 545], капра́вий "каправий" [4, II, 218], міся́чник "лунатик, місяшник" [4, II, 433], снові́да "т.с." [4, IV, 162], недонóсок, недонóшениця "недоношена дитина" [4, II, 545], сіма́к, сьома́к "т.с." [4, IV, 126], ба́ба-сповиту́ха, ба́ба-пупорі́зка "повитуха" [4, I, 12], повиту́ха "т.с." [4, III, 217], гугні́вий, гугня́вий "шепелявий" [4, I, 336], шепеля́вий "т.с." [4, IV, 492], опу́хлий "опухлий" [4, III, 61], парха́ч "хворий на парші" [4, II, 99], обме́рлий "який втратив свідомість" [4, III, 18];

4) анатомічні назви: гартáло "горло" [4, I, 346], грудні́ця "передня частина грудей, де знаходиться грудна кість" [4, I, 332], дупка "сідниці" [4, I, 456], паніста́ра "т.с." [4, III, 92], почере́вина "нижня частина живота" [4, III, 391], язю́к "язик" [4, IV, 537], пе́рса, пе́рси "груди" [4, III, 146], отру́нок "шлунок" [4, III, 76], пахва́ "підпліччя" [4, III, 102], пелька "глотка" [4, III, 106], попере́к "поперек" [4, III, 323];

5) назви фізіологічних явищ: за́пари, за́шпори "гострий біль на поверхні рук від морозу" [4, II, 76], збо́ги "пологи" [4, I, 160], бо́лог "т.с." [4, III, 286], ра́діни "т.с." [4, IV, 28];

6) назви дій, пов'язаних з процесом протікання захворювання: опу́хати, опу́хнути "опухати" [4, III, 61], охво́рити "захворіти" [4, III, 79], посла́бити "т.с." [4, III, 362], опра́нцюва́ти "покритися сифілітичним висипом" [4, III, 60], оче́ньпати "одужати" [4, III, 81], поздоро́вити "т.с." [4, III, 263], оклі́гати "т.с." [4, III, 47], окрі́яти "т.с." [4, III, 50], очу́матися "т.с." [4, III, 83], оду́жати "т.с." [4, III, 43], оздоровля́тися "т.с." [4, III, 44], очу́патися "опритомніти" [4, III, 81], опам'ята́тися, опам'яту-

ва́тися "т.с." [4, III, 55], обслу́хувати, обслу́хати "вислухати хворого" [4, III, 27], ознобі́тися "простудитися" [4, III, 45], окре́мезні́ти "відчути себе здоровішим" [4, III, 49], поду́жчати "т.с." [4, III, 247], поздоро́шити "т.с." [4, III, 263], опа́моро́читися "знепритомніти" [4, III, 55], ота́ти "обезсилити" [4, III, 75], оте́мніти "осліпнути" [4, III, 75], поду́рити "зійти з розуму" [4, III, 248], позаго́ювати "вилікувати (рани)" [4, III, 252], пока́хикати "покашляти" [4, III, 270], пока́шляти "т.с." [там само], помі́ришавіти "стати хворобливим" [4, III, 296] та ін.;

7) деякі загальні назви: зара́за "хвороба" [4, II, 88], по́шесть "т.с." [4, III, 395], сла́бість "т.с." [4, IV, 148], пові́тра "епідемія" [4, III, 222], по́мір "т.с." [4, III, 297], осту́да "простуда" [4, III, 72], оздоровлі́ння "одужання" [4, III, 44].

Тлумачення до назв, які подаються у словнику, досить часто розгорнуті, у них, як правило, виділяються найважливіші і найсуттєвіші ознаки, які допомагають читачеві одержати правильне уявлення про певну хворобу. Фактично дається досить детальна, цікава в пізнавальному відношенні словникова стаття, яка, безперечно, не виходить за межі завдань тлумачного словника. Наприклад, *сухота* "дитяча хвороба, що виражена надзвичайною худощавістю дитини" [4, IV, 233], *порі́кожа* "хвороба, під час якої на ногах тріскається шкіра" [4, III, 343], *за́шпори* "гострий біль на поверхні рук від морозу" [4, II, 119] та ін.

Проте переважна більшість слів має порівняно стислі, короткі визначення. Це головним чином тлумачення добре знаних у народі хвороб чи їх ознак: *хри́поти* "катар бронхів" [4, IV, 414], *дихави́ця* "задуха" [4, I, 385], *яду́ха* "т.с." [4, IV, 536], *під'язичниця* "хвороба язика: молочниця" [4, III, 185].

Крім вказівки окремих граматичних категорій (скажімо, в іменниках обов'язково подається закінчення в родовому відмінку однини, вказівка роду), біля деяких слів бачимо географічні скорочення: *хри́поти* "катар бронхів", Н. Во́лын. у. [4, IV, 441], *уду́шия* "задуха", Лебе́д. у. [4, IV, 321], *міху́р* "водяний пузир", Ка́мене́ц. у. [4, II, 434], *трясу́чка* "лихоманка", У́гор. [4, IV, 292]. Ця позначка, за словами Б.Грінченка, означає, що назва записана безпосередньо з уст народу у зазначеній місцевості, але ніяк не вказує на її територіальне поширення [4, IV, XX].

Лексика народної медицини, відібрана нами із словника, характеризується яскравими синонімічними відношеннями: *дихави́ця*, *яду́ха* "задуха" [4, I, 385; 4, IV, 536], *весні́вка*, *весня́нка*, *ластови́ння* [4, I, 142; 4, II, 346], *ву́гор*, *гно́янка*, *чиря́к* "вугор" [4, I, 258, 295; 4, IV, 463], *корóста*, *свербля́чка*, *сверб'я́чка*, *чуха́чка* "короста" [4, II, 287; 4, IV, 105, 479], *корчі́й*, *судо́рга*, *судо́ма* "корчі" [4, II, 289; 4, IV, 226], *гі́кавець*, *гі́кавий*, *заї́ка*, *недорі́ка* "заї́ка" [4, I, 282; 4, II, 43, 545], *пропа́сниця*, *тет'у́ха*, *трясу́чка* "лихоманка" [4, III, 475; 4, IV, 292, 259], *безсо́нниця*, *безсо́н-ня*, *неспля́чки*, *нічнийці* "безсоння" [4, I, 46; 4, II, 558, 568].

Серед цієї лексики фіксуються у словнику й багатозначні назви: *черві́нка* І. кривавий понос,

2. черевний тиф [4, IV, 453]; *сухота* 1. чахотка, 2. дитяча хвороба, що виражається надзвичайною худощавістю дитини [4, IV, 233]; *обмірати* 1. впадати в летаргічний сон, 2. втрачати свідомість [4, III, 19] та ін.

Цінним є те, що Б.Грінченко зафіксував усі демінутивні утворення певної назви. Причому нерідко слова на позначення категорії зменшеності розробляються самостійно як окрема словникова стаття: *прищ* – *прищик* [4, III, 454], *міхур* – *міхурець* [4, II, 434].

У словнику наводяться також всі можливі фонетичні і морфологічні варіанти назв хвороб чи їх ознак: *сверб'ячка* – *сверблячка* “короста” [4, IV, 105], *ячмінь* – *ячмєник* – *ячмєничок* – *ячмінєць* “ячмінь” [4, IV, 546], *дурноха* – *дурнячка* “черевний тиф” [4, I, 458], *жага* – *зага* – *згага* “згага” [4, I, 470; 4, II, 23,

136], *пóрплі* – *пóрплиця* “лупа” [4, III, 354].

Значна частина зафіксованих у словнику назв стане пізніше нормою української літературної мови: *більмó* [4, I, 67], *весня́нка* [4, I, 143], *вúгор* [4, I, 258], *кúкса* [4, II, 321], *лиши́й* [4, II, 366], *зара́за* [4, II, 88], *ячмінь* [4, IV, 546], *ка́шель* [4, II, 228], *гни́й* [4, I, 294], *па́риш* [4, III, 99], *синє́ць* [4, IV, 120], *за́йка* [4, II, 43], *безсо́ння* [4, I, 46] тощо.

Отже, лексика народної медицини зібрана і зафіксована у словнику за редакцією Б.Грінченка досить повно, і це є основою для дальшого вивчення і узагальнення цієї тематичної групи лексики.

Словник Б. Грінченка “став своєрідним підсумком лексикографічного досвіду, нагромадженого в українських словниках дожовтневого періоду, й зробив крок уперед щодо нормалізації лексичного складу української мови” [5, 300].

Література:

1. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. – Київ: Радянська школа, 1961.
2. Пилинський М.М. Словник Б.Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 25-32.
3. Тараненко О.О. Борис Грінченко і “Словарь української мови” // УМЛШ. – 1988. – № 12. – С. 58-64.
4. Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка: В 4-ох т. – Київ: Наукова думка, 1996-1997.
5. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – Київ: Наукова думка, 1973.

Мигoliniць Ольга Федорівна — доцент кафедри української мови УжНУ,
кандидат філологічних наук